

A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései

KRONOSZ KIADÓ

A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései

A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései

Szerkesztette

Rainer M. János

Kronosz Kiadó
Pécs, 2022

A Magyar Tudományos Akadémia II., Filozófiai
és Történettudományok Osztálya által
2021. október 18–19-én rendezett,
A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései
című konferencián elhangzott előadások szerkesztett változata

A kiadvány megjelenését

a Magyar Tudományos Akadémia elnöke

és a Nemzeti Kulturális Alap

támogatta

ISBN 978 615 6339 43 0

Tartalom

Kultúra és művelődés

A politikai rendszer jellege

Magyarország és a nemzetközi politika

Oktatás- és tudomány(politika)

Kádár: János, -rendszer, -korszak, -izmus?

Zárszó

Köszöntő

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!
Kedves Kollégák!

Engedjék meg, hogy tisztelettel köszöntsem Önöket a Magyar Tudományos Akadémia nevében Akadémiánk Filozófiai és Történettudományok Osztályának tudományos konferenciáján, amely hazánk 20. századi történelmének majd fél évszázadával, a szovjet típusú rendszer évtizedeivel foglalkozik.

Ez a rendezvény bizonyos mértékben folytatása az egy évvel ezelőtt megtartott, a Horthy-korszakról szóló, nagy érdeklődés mellett lezajlott konferenciának, amelynek anyaga a Kossuth Kiadó gondozásában könyvalakban is megjelent.

Jelen tanácskozás 45 év történéseit fogja át, a korszakkal kapcsolatos problémákra, vitakérdésekre koncentrálva. 45 év igen hosszú időszak egy ember, de egy állam életében is. A magyarországi szovjet típusú rendszer évtizedei több korszakra oszthatók. Kétségtelenül voltak nyugodtabb, békésebb évek, amikor az ország, a lakosság gyarapodott és széles tömegek összehasonlíthatatlanul jobban éltek, mint a háborút megelőző időszakban; külön kérdés az, hogy ennek mi volt az ára és a forrása.

Mindez azonban nem feledtetheti azt, hogy Magyarországon a szovjet típusú rendszer kiépítése és megszilárdítása olyan időszakban történt, amikor Európa nyugati felében egymás után fogadtak el demokratikus és jogállami követelményeknek megfelelő alkotmányokat, és 1950. november 4-én az Európa Tanács akkori tagállamai aláírták az első átfogó, az emberi jogokról és alapvető szabadságokról szóló nemzetközi szerződést, közismert nevén az *Emberi Jogok Európai Egyezményét*, amely egyben az első emberi jogi nemzetközi bírói fórum felállításáról is rendelkezett. Nálunk azonban ekkoriban az *Emberi Jogok Európai Egyezményé*ben lefektetett szabadságjogok legtöbbjét nap

nap után megsértették. Az elkeseredés egy forradalomhoz vezetett, amelyet idegen állam hadserege levert és szörnyű megtorlás következett. S akkor, amikor Európa szerencsésebb felében a halálbüntetés betiltásán fáradoztak, nálunk politikai perekben naponta születtek halálos ítéletek és folytak a kivégzések. A békésnek tűnő években ha meg is szűntek a kivégzések, sajnos az emberi jogi jogsértések mindennaposak voltak, s ezeket valójában a hivatalos állami politika rangjára emelték.

A mai tanácskozáson a tudomány művelői, amint az a programból kitűnik, külön panelekben főbb témakörök köré csoportosítva tárgyalnak társadalompolitikai, nemzetközi politikai kérdéseket, az iparral, a mezőgazdasággal, a kultúrával, a művelődéssel, az oktatással, a tudománypolitikával összefüggő problémákat, s természetesen a korszak több mint háromnegyedét kitevő ún. Kádár-korszak megítélésével kapcsolatos vitakérdéseket.

Ez a rendezvény a tudomány művelőinek és Akadémiánknak azt a törekvését jelzi, hogy a közelmúlt történelmét 30 év távlatából tudományosan és előítéletektől mentesen dolgozzuk fel, hozzásegítve ezzel a magyar társadalmat nemcsak ahhoz, hogy múltunkat józanul ítélje meg, hanem ahhoz is, hogy ne féljen szembenézni olyan tényekkel és eseményekkel, amelyeket adott esetben a hatalom képviselői szeretnének szőnyeg alá söpörni, legyen az az ügynökakták nyilvánosságra hozatalának kérdése, vagy pedig a megszállók által a polgári lakossággal szemben elkövetett bűncselekmények ügye. A társadalomnak ily módon való tájékoztatása tudományos közösségünk feladata és kötelessége.

A szervezők munkáját dicséri a gazdag program, s az, hogy a rendezvény szekcióiban szekcióelnökként, előadóként, korreferensként a korszakkal foglalkozó történészek és társadalomtudósok legkiválóbbjai vállalták a közreműködést, ami egyben arra is utal, hogy a korszak iránt igen nagy a szakmai érdeklődés.

Minden bizonnyal a mostani konferencia továbbgondolkodásra fog ösztönözni, a szakmai diskurzus folytatódni fog, és ezt a rendezvényt még további hasonlók fogják követni.

Sikeres konferenciát és eredményes tanácskozást kívánok!

Lamm Vanda

TÁRSADALOM

ÉS TÁRSADALOMPOLITIKA

VALUCH TIBOR

Szovjetizált/totalizált – atomizált/fragmentált – alkalmazkodó?

A társadalmi változások értelmezési lehetőségei és kérdései az államszocialista korszakban

A rendelkezésre álló terjedelmi keretek között nyilvánvalóan lehetetlen a második világháborút követő fél évszázad, ezen belül a szovjet típusú rendszer időszakának társadalmi viszonyait, annak problémáit minden tekintetben elmélyülten vizsgálni. Ugyanakkor mégis törekedni kell valamiféle optimalizált teljességre, így ebben a tanulmányban elsődlegesen a társadalmi viszonyok változásaival, a társadalmi tagoltsággal és ezek értelmezésével kapcsolatban felmerülő kérdések, elemzési szempontok és tézisszerű állítások megfogalmazására törekszem.

Az államszocialista rendszer magyar társadalmának átfogó értelmezései

A jelenleg forgalomban levő értelmezések meglehetősen sokfélék.

1. Még lehet találkozni a modernizációs elméletek néven összefoglalható megközelítésekkel, például a lineáris modernizáció vagy a felemás modernizáció gondolatával is, amelyek szerint a szocializmus akarva-akaratlanul is a társadalmi modernizálódást valósította meg. A kritikusabb modernizációmegközelítések már felhívták és felhívják

a figyelmet a modernizáció megkésettségére, egyoldalúságára és túlságosan nagy társadalmi árára is.[1]

2. Ugyancsak nem hagyhatók figyelmen kívül az egykorú, kortárs társadalmistruktúra-elméletek, mint például a Ferge Zsuzsa és munkatársai által kidolgozott munkajelleg csoport,[2] a Kolosi Tamás által vezetett, az 1980-as évekbeli rétegződésmodell-vizsgálat keretében kidolgozott L-modell,[3] Szelényi Iván két háromszög modellje.[4] Bár ezek ma már kevésbé kerülnek elő mint a történetiség szempontjából is releváns értelmezések. Az 1980-as és 1990-es évek társadalmiszerkezet-értelmezései közül egyedül az életstílust, az életmódcsoportokat középpontba állító megközelítés maradt érvényben és kapott részben új tartalmakat a többtényezős elemzésekben. Ebben meghatározó szerepet játszott Bukodi Erzsébet, aki kutatásai során – visszautalva az 1989/1990 előtti folyamatokra – a rendszerváltást követő társadalmi átalakulást vizsgálva alkalmazta ezeket a szempontokat.[5]

3. Voltak és vannak olyan társadalomértelmezések, amelyek elsősorban hatalomelméleti szempontból próbálták megragadni a szovjetizáció társadalmi mechanizmusait, társadalomátalakító hatását.

1 Az egykorú szociológiai kutatások közül a lineáris modernizáció álláspontját Kulcsár Kálmán képviselte az 1980-as évek elején megjelent *Mai magyar társadalom* (Budapest, Kossuth, 1980.) című könyvében. Az általa képviselt, az államszocialista rendszer legitimációját erősíteni szándékozó állásponttal szemben fogalmazódott meg Hankiss Elemér és Andorka Rudolf részleges/felemás modernizáció értelmezése, rámutatva arra, hogy bizonyos civilizációs mutatókban, az életkörülményekben kétségtelenül lezajlott egyfajta modernizáció, de az államszocialista rendszer jellegénél fogva ennek igen nagy volt a társadalmi ára, másfelől pedig a centralizált és diktatórikus politikai rendszer akadályozta a társadalmi modernizálódást és a gazdasági adaptivitást.

2 Ferge Zsuzsa: *Társadalmunk rétegződése.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.

3 Lásd Kolosi Tamás: *Tagolt társadalom.* Budapest, Gondolat, 1987.

4 Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Budapest, Akadémiai, 1992.

5 Bukodi Erzsébet: Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály- és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle*, 9. évf. (1999) 2. sz. 28–57.

Ezek közül a legismertebb és viszonylag széles körben elfogadott a totalitariánus társadalom elmélete.[6] Az azonban nehezen megválaszolható kérdés, hogy a totalitarizmuselmélet képes-e megjeleníteni a tényleges és folyamatosan változó társadalmi tagoltságot, és menynyiben alkalmazható a társadalmi viszonyok leírására? Az államszocialista korszak magyar társadalma kapcsán ennek alkalmazására és értelmezésére Majtényi György tett kísérletet legutóbbi könyvében.[7] Majtényi György, Hannah Arendt elméletét követve, kiemelten kezeli a társadalom atomizáltságát.[8] Szerinte a Kádár-rendszer alapállapota a – szinte kizárólag egyéni érdekérvényesítésre és nem az együttműködésre épülő – társadalmi (nem)lét. Nem vitatható, hogy ebben a megállapításban nyilván vannak bizonyos valóságtartalmak. Majtényi úgy véli, hogy az atomizáltság fenntartása a hatalom elemi érdeke volt, ezért volt totalitárius a Kádár-rendszer. Ő ugyan a fogalomrendszert a társadalmi tapasztalat és nem az uralom formái felől értelmezi, de így is a hatalom és társadalom viszonyrendszerébe helyezi a kor társadalmát és annak változásait. Az is alapvető kérdés, hogy „akkor is totalitárius-e a rendszer, ha nincs tömeges terror és a rendszerrel való aktív és feltétlen azonosulás nem elvárás?" Majtényi György szerint „igen, hiszen az uralom struktúrái (kiterjedt erőszak, militáns szervezetek, a társadalom minél teljesebb kontrollja, az egypártrendszer) nem változtak, és a társadalom minden addiginál atomizáltabb állapotban volt – noha kétségtelen, hogy bizonyos külsőségekben, illetve a fogyasztás és az életszínvonal terén történt érdemi elmozdulás."[9] Majtényi szerint a társadalom depolitizáltságának és atomizáltságának fenntartása a rendszer létérdeke is volt. Ezt szolgálta a nemzet-

---

6 Friedrich, Carl Joachim – Brzezinski, Zbigniew Kazimierz: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy.* Cambridge, Harvard University Press, 1956.; Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei.* Ford. Berényi Gábor – Braun Róbert – Erős Ferenc. Budapest, Európa, 1992.

7 Majtényi György: *Egy forint a krumplis lángos: A Kádár-kor társadalma.* Budapest, Libri, 2018.

8 Majtényi György könyvének igen alapos és részletes kritikai elemzését lásd Pap Péter István: A „sosemvolt" szocializmus tapasztalata. Majtényi György: Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma. *Korall,* 20. évf. (2019) 77. sz. 139–147.

9 Uo. 141.

gazdaság egésze a fogyasztás liberalizálásán keresztül, egyfajta sajátos legitimációként. Ezzel az értelmezéssel az a fő gond, hogy nem veszi figyelembe a társadalom önmozgását, s csak alapvetően a hatalomhoz való viszony szerint próbálja meg értelmezni a korszak társadalmi tagoltságát és változásait. Így bizonyos vonatkozásokban nagyon leegyszerűsíti a társadalom működését, s ezen túlmenően kevés támpontot ad a társadalmi tagoltság és változásainak a megértéséhez.

4. Forgalomban vannak még az úgynevezett „új osztály"-elméletek[10] is, amelyek egyfajta osztálytársadalomként értelmezik az államszocializmus társadalmát, arra utalva, hogy létrejött egy olyan új hatalmi osztály, amelyik nemcsak a hatalmat szerezte meg, hanem az államosítások révén, felszámolva a jövedelemtermelésre alkalmas javak magántulajdonát, a gazdasági eszközöknek is kizárólagos tulajdonosává vált. Lényeges kérdés azonban, hogy valóban az állami és pártbürokrácia volt-e a termelőeszközök tényleges és kizárólagos tulajdonosa és ezáltal az uralkodó osztály is? Megítélésem szerint nem. Ezzel összefüggésben arra is utalni kell, hogy a magántulajdon teljes körű felszámolására sohasem került sor Magyarországon. A legális és nagyon sokféle féllegális és illegális gazdasági és társadalmi formákban/keretek között egyáltalán nem volt teljesen elhanyagolható szerepe a magántulajdonnak. Ráadásul három évtizednyi igen erős korlátozás után, 1982-től – sok-sok bizonytalansággal terhelten, de – elkezdődött a kisméretű magántulajdon legalizálása, lehetővé vált a jogi személyiséggel nem rendelkező, magántulajdonban levő gazdasági társaságok – közkereseti társaságok, gazdasági munkaközösségek, kisszövetkezetek, betéti társaságok – létrehozása, amiből már az 1980-as évek közepére, az adott körülmények között egészen nagy magántulajdonok is létrejöttek. 1988-tól pedig már a kft.-k és részvénytársaságok létrehozása is lehetséges volt. S ha csak felületesen is vizsgáljuk azoknak a társadalmi összetételét, akik létrehozták a kisvállalkozásokat, akkor az állami és pártbürokrácia tag-

[10] Az új osztályelméletek összefoglalását lásd King, Lawrence P. – Szelényi, Iván: *Theories of the New Class: Intellectuals and power.* Minneapolis, University of Minnesota Press, 2004.

jai csak elvétve találhatóak meg közöttük. S ez már önmagában is kérdőjelessé teszi az „új osztály" tartós társadalmi szerepét.

5. A 20. század második fele magyar társadalmi változásainak értelmezése során változó erővel és érvényességgel jelen vannak az úgynevezett „új- és újabb marxista" megközelítések is. Ezek egyik része a termelőeszközök társadalmi/állami tulajdonba vétele után létrejövő rendszert nem szocializmusnak nevezi, hanem állami rendszernek, és ebben a rendszerben a tervszerű állami redisztribúciót kizsákmányolásként definiálja, és az állami kizsákmányolást tartja a társadalmi tagolódást meghatározó módon befolyásoló tényezőnek.

A másik része az osztályfogalom alkalmazásával és részleges újraértelmezésével próbálja meg leírni az államszocialista korszak társadalmi átalakulását, arra is kísérletet téve, hogy ebben a fogalmi keretben értelmezze a posztkommunista időszak társadalmi változásait is. Az osztályszempontú neomarxista megközelítések egyik legmarkánsabb hazai képviselője Éber Márk Áron,[11] aki nemcsak a jelenkori magyar társadalmat, hanem az államszocialista korszak társadalmát is alapvetően egy modernizált, többtényezős, de társadalmi osztályokra tagolódó szerveződésként, viszonyrendszerként értelmezi. Ha eltekintünk attól, hogy az általa kiemelt kritériumnak tekintett azonos osztályhelyzet nagyon nehezen definiálható igazán egzakt módon, akkor is elég nagy probléma, hogy nem vesz tudomást az általa azonos osztályhelyzetű csoportokba soroltak közötti társadalmi különbségekről, például a felső és az alsó munkásság élethelyzetének, mobilitásának markáns különbségeiről, az anyagi életviszonyokban, a gondolkodásmódban és az életstratégiákban szemmel látható különbségről nem is beszélve.

6. Az utolsó, az elmúlt években magának meglehetősen határozottan utat törni igyekvő megközelítés az „állami erőszakot", „a társadalom hatalmi/politikai megerőszakolását" tartja a legfontosabb társadalomformáló tényezőnek. Ezt Ö. Kovács József igyekszik megformálni elméletileg és többek között a kollektivizálás történetét feldolgozó monográfiájá-

---

11 Éber Márk Áron: *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest, Napvilág, 2020. 284.

ra[12] támaszkodva, újabban pedig a vidék, a vidéki társadalom fogalmát, kérdéseit, változásait középpontba állítva,[13] empirikusan is. Ezzel az értelmezéssel kapcsolatban alapvető és korántsem teljesen tisztázott kérdés, mi volt a tényleges szerepe – az időben változó mértékben alkalmazott – állami erőszaknak? Értelmezhető-e úgy az államszocializmus, mint aminek keretei között kizárólagosan az állami erőszak(potenciál) formálta a társadalmi viszonyokat és a társadalmi átalakulást, az egyes emberek helyzetét, a különböző társadalmi csoportok mozgását, lehatárolva a mozgásteret és kényszerpályákat jelölve ki számukra.

Szerintem ez erős leegyszerűsítés. Az nyilván nem vitatható, hogy az államszocializmus rendszere politikai cselekvéseiben, 1947/1948 és az 1960-as évek első fele között, rendszeresen alkalmazott erőszakos eszközöket, s ezeknek rendszerint komoly társadalmi hatásai, következményei is voltak – kitelepítések, internálások, kulákperek, deklasszálódás –, de nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a nyílt – állami – erőszak szerepe, alkalmazása a konszolidált Kádár-korszakban fokozatosan háttérbe szorult. Másfelől ez, az erőszak szerepének túlértékelésére alapozott szemlélet lényegében ugyanolyan egyoldalú és egytényezős megközelítés, mint az, amelyik kizárólagosan a politikát vagy a hatalmat tette meg a korszak társadalmi változásainak meghatározó elemévé, legfontosabb aktorává. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy csak az erőszak, az állami akarat formálta a társadalmi viszonyokat és változásokat, akkor ért-

12 Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest, Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2012.

13 Lásd a 2010-es évek közepétől általa, majd Horváth Gergely Krisztián által vezetett vidéktörténeti kutatásokat, ezek az utóbbi években egy MTA-Lendület kutatócsoport keretében folynak. A kutatási eredményeket lásd többek között: *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években.* Szerk. Horváth Gergely Krisztián – Csikós Gábor. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020.; *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról.* Szerk. Galambos István – Horváth Gergely Krisztián. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019.; *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* Szerk. Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017.

hetetlen, miként működhetett például a feketegazdaság még a legszigorúbban diktatórikus Rákosi-korszakban is, hogyan válhatott a háztáji gazdaság és az abból kialakuló mezőgazdasági kistermelés meghatározó tényezővé a falusi társadalmakban a hatvanas évek végétől, úgy is, mint a civilizációs szintemelkedéshez nélkülözhetetlen jövedelmet biztosító tényező. (Azt már csak zárójelben jegyzem meg, hogy ha valóban az állami erőszak volt a társadalmi viszonyokat meghatározó legfontosabb tényező, akkor nehéz választ adni arra a kérdésre, hogyan alakulhattak ki olyan társadalmi válaszreakciók, amelyek létrehozták és működtették például a „lengyelpiacokat" a hetvenes évek végén, vagy az erőszakra épülő rendszer miért engedélyezte a legális magánvállalkozásokat Magyarországon – a keleti tömbben egyedülálló módon – 1982-től. Hiszen az erőszak és alkalmazásának elsőbbsége/kizárólagossága, ennek a belső logikája önmagában lehetetlenné kellett volna, hogy tegye ezeket a társadalmi reakciókat. S ha az erőszak volt az egyetlen társadalomformáló tényező, akkor miként volt lehetséges, hogy 1972 és 1986 között a tízszeresére emelkedett a milliomosok száma Magyarországon?) Szintén nagy kérdés, az erőszak kizárólagossága esetén miként jöhetett létre a független, szamizdatsajtó Magyarországon az 1980-as évek elejétől? Ugyancsak komoly kérdéseket vet fel az erőszak túlértékelése a társadalmi részvétel és a rendszerrel való különböző szintű kollaboráció kapcsán is. Ki működtette az erőszak rendszerét, milyen előnyök származtak ebből, hogyan befolyásolta mindez a társadalmi egyenlőtlenségeket? Ha az erőszak volt a domináns, akkor mindenki kollaboráns vagy elnyomott volt? Mit kezdünk azokkal, akik meggyőződésből voltak rendszerhívők? S a kérdések sora még hosszan folytatható.

Az értelmezési és megközelítési kísérletek kapcsán összegző jelleggel fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az egytényezős magyarázatok éppen a társadalmi változások, mozgások lényegét és összetettségét képtelenek megmagyarázni. S ugyanúgy nem adnak választ a társadalmi dezintegráció, (re)integráció kérdéseire sem, a folytonosság és megszakítottság kérdéseiről nem is beszélve. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a politikai döntések és akciók mindig kiváltottak társadalmi válaszokat,

alkalmazkodási és túlélési, vagy ritkábban ellenállási reakciókat. Ezek természetesen lehettek konfrontációmentesek és politikai jellegűek egyaránt, amelyek következtében az eredeti erőszakos, politikai-ideológiai indíttatású társadalomátalakító törekvések nem vagy jelentősen módosított formában valósultak meg.

Az államszocialista korszak magyar társadalmának történetével foglalkozók között többé-kevésbé egyetértés van abban, hogy az 1940–1950-es évek fordulójától az 1960-as évek közepéig a kommunista párt mindent elkövetett annak érdekében, hogy a 20. század első fele felemás polgári társadalmának szerkezetét lerombolja, és helyette létrehozza a marxista–leninista ideológiai elvárásoknak megfelelő államszocialista társadalmi tagolódást. Az eredeti politikai és ideológiai szándékokkal ellentétes módon azonban a valóságban ezek a törekvések nem jártak teljes sikerrel. Szó sem volt a társadalmi egyenlőtlenségek teljes körű felszámolásáról, pusztán új rétegképző és egyenlőtlenségeket teremtő tényezők – például a vagyon helyett a politikai pozíció, tulajdon helyett a munkaszervezetben elfoglalt hely, a jövedelemszerző képesség – léptek a régiek helyére. Ezeknek a társadalmat *részlegesen* újrastrukturáló folyamatoknak a hatására a szocialista rendszer privilegizáltjainak előnye hosszú időn keresztül növekedett más társadalmi csoportok tagjaival szemben. Számos társadalmi egyenlőtlenség – például a területi – az ötvenes és a hatvanas évtizedben, a vagyoni-jövedelmi pedig a hetvenes–nyolcvanas években fokozódott jelentős mértékben, de az is látható, hogy a kreativitásnak és az alkalmazkodásnak köszönhetően egészen más társadalmi viszonyrendszerek alakultak ki és váltak tartóssá, mint amelyeket az eredeti ideológiai-politikai szándékok megcéloztak.

Folytonosság és megszakítottság – társadalmi integráció, dezintegráció és reintegráció

Kétségtelen tény, hogy az 1947–1949 között lezajlott kommunista hatalomátvétel számos vonatkozásban radikálisan átformálta, próbálta átformálni a társadalmi viszonyokat és mechanizmusokat, de az is kétségbevonhatatlan, hogy az egyes társadalmi rétegek magatartásmintái

bizonyos szempontból – rezsimek ide vagy oda – öröklődnek, ami jelentősen befolyásolta az átalakulásokat, az egyéni, családi, kisközösségi vagy éppen a csoportos életstratégiákat.

A változások dinamikáját és radikalizmusát természetesen nem lehet kétségbe vonni, ám a politikai indíttatású társadalmi átrendeződés időben elhúzódott, ami az eredeti ideológiai-politikai célkitűzések maradéktalan megvalósítását is számos vonatkozásban kétségessé tette. A nagypolgári, középosztályi csoportokat a harmincas évek végétől már a zsidótörvények súlyosan diszkriminálták, majd tömegesen estek áldozatul a holokausztnak. Társadalmi helyzetük és mozgásterük korlátozása a koalíciós korszakban is folytatódott, majd pozícióvesztésük folyamata az államosítások következtében a negyvenes–ötvenes évek fordulóján felgyorsult és gyakorlatilag teljessé vált. A társadalmi mobilitással foglalkozó kiterjedt szakirodalom ugyanakkor kimutatta, hogy ezeknek a csoportoknak a marginalizáltsága a hatvanas évek végétől folyamatosan mérséklődött. Tulajdonképpen ezt támasztja alá Gáti Tibor és Horváth Ágota kutatása a háború előtti Pápa középosztályának utótörténetéről.[14] A szerzők családi mobilitási ívek elemzése alapján arra a következtetésre jutottak, hogy azok a középosztályi családok, amelyek az ötvenes évek elején elveszítették korábbi státusukat, a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva – lakóhelyváltás, a középosztályi mentalitás megőrzése, a szimbolikus tőkék váltogatása, kulturális tőkék hasznosítása – elsősorban leszármazottaik révén többnyire sikeres státuszrekonverziót hajtottak végre, és a mai utódgenerációk tagjainak jelentős része már a rendszerváltozás előtti években is a társadalomban elérhető magasabb státusokkal rendelkezett.[15] Lényegében hasonló állításokat fogalmazott meg Utasi Ágnes is munkatársaival a kisvárosi elit történetét elemezve.[16]

De ugyanígy időben elhúzódó volt a parasztság átalakulása is. A paraszti társadalom esetében a földtulajdon az 1945 és 1960 közötti

---

14 Gáti Tibor – Horváth Ágota: A háború előtti középosztály utótörténete. *Szociológiai Szemle*, 2. évf. (1992) 1. sz. 81–97.

15 Uo.

16 Utasi Ágnes – A. Gergely András – Becskeházi Attila: *Kisvárosi elit.* Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1996.

időszakban továbbra is a rétegződés fontos tényezője maradt. A tulajdon elvesztését követően a földtulajdon szerepe csökkent, de nem tűnt el teljesen, többek között befolyásolta a termelőszövetkezetek munkaszervezetében betöltött pozíciót vagy a helyi társadalmon belüli presztízst.[17] A háború előtti kispolgári csoportok átrendeződését szemlélve a leginkább szembeötlő változás az önálló kisegzisztenciák – kisiparosok és kiskereskedők – létszámának drasztikus csökkenése. Ám az is megfigyelhető, hogy amikor a korlátozások enyhültek, a kisiparosok létszáma szinte azonnal növekedett.[18] A kispolgári életvitel formális feltételei nehezebben áttekinthetőkké váltak, de a szocialista bürokrácia terjedelmének növekedése magával hozta az altiszti, hivatalsegédi, egyszerű, beosztott szellemi foglalkozású réteg létszámbeli gyarapodását. Lényeges változás volt az ötvenes–hatvanas évek folyamán, hogy a kommunista hatalomátvétel előtt még jelen lévő csoporttudatok, csoportidentitások elvesztek vagy igen erősen meggyengültek, az egyes társadalmi csoportok közötti választóvonalak erősen elmosódottá váltak.

Erősen vitatott a kontinuitás és megszakítottság kérdése. A még ma is általánosan elterjedt értelmezések szerint a negyvenes–ötvenes évek fordulóján lényegében egyik napról a másikra megszakadt a társadalmi kontinuitás Magyarországon, hiszen a megváltozott feltételek között nem lehetett szó a korábbi életmód, életszemlélet, viselkedési

17 Lásd többek között: Harcsa István: A paraszti népesség társadalmi mobilitása. In: *Magyarország agrártörténete*. Szerk. Orosz István. Budapest, Mezőgazda, 1996. 531–548.; Juhász Pál: Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak a rétegződéséről. *Társadalomtudományi Közlemények*, 9. évf. (1979) 2. sz. 62–81.; Kovách Imre: *Termelők és vállalkozók*. (Rétegződés-modell vizsgálat IX.) Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1988.; Valuch Tibor: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén." A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In: *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából*. Szerk. Rainer M. János – Standeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2003. 129–176.; Az 1956-os Intézetben 2002-ben multidiszciplináris vita volt a paraszti társadalom–falusi társadalom átalakulásáról. Az ott elhangzott előadásokat és vitairatokat a *Századvég* folyóirat a 2003. évi számaiban közölte.

18 Valuch Tibor: Magánkisiparosok Magyarországon az 1945 utáni évtizedekben. In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Szerk. Angi János – Barta János. Debrecen, Multiplex Media – Debrecen University Press, 2000. 517–534.

formák folytatásáról, módosultak a társadalmi érvényesülés feltételei, az életcélok meghatározása során alkalmazkodni kellett a gyökeresen új körülményekhez. Ennek az állításnak a részleges igazságtartalmát azonban nem kérdőjelezi meg, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar társadalom az államszocialista rendszer időszakában igen magas fokú alkalmazkodóképességről tett tanúbizonyságot, ennek révén még a legelőnytelenebb körülményeket is képes volt időnként a maga javára fordítani. „Az emberek pedig mit tehettek volna mást – azokkal a lehetőségekkel éltek, amelyek adódtak. Ahol rögeszmés volt a közös gazdaság rendje, ott a közös ellenére, ahol hajlékonyabb, ott a közösben is boldogulva hasznosították, amijük volt. [...] A volt parasztok megtanultak két gazdaságban dolgozni. Igaz, az egyikben azért volt rossz a munka termelékenysége s azért megy kárba sok befektetett munka, mert korlátozza a nagyüzem észszerűségét a túlszakosodott és hierarchikus szervezet, a gazda hiányát pótló körülményes rend és bérmunkás érdekeltség, a másikban pedig azért, mert magángazdaságaink kisszerű keretek közé vannak kényszerítve."[19]

A származás és mobilitás összefüggéseinek elemzése is arra hívta fel a figyelmet, hogy – a káderkiemeléstől eltekintve – a generációk közötti tényleges társadalmi helyváltoztatás relatíve alacsony szintű volt a korszakban, pontosabban fogalmazva a mobilitás nem járt automatikusan együtt a jobb helyzetbe kerüléssel. A családi háttér, az örökölhető kulturális tőke meghatározó szerepet játszott a társadalmi státus változásaiban,[20] ami szintén arra utal, hogy a folyamatosság a korábban elfogadott értelmezésekkel szemben erőteljesebben érvényesült.

Ugyancsak folyamatosságot mutatnak az egyes társadalmi státusokat meghatározó körülmények is. A látszat ellenére például nem volt lényeges különbség a nagyipari munkások munkakörülményeiben az ötvenes–hatvanas években[21] a két háború közötti időszakhoz

---

19 Juhász Pál: A falu megszállása. *Vasi Szemle*, 43. évf. (1989) 3. sz. 370–373.

20 Róbert Péter: *Származás és mobilitás.* (Rétegződés-modell vizsgálat VII.) Budapest, 1986. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1986.

21 Lásd Valuch Tibor: A munkáslét Magyarországon. A második világháborútól az 1960-as évek végéig. In: *Munkások '56.* (Évkönyv XXII.) Szerk. Rainer M. János – Valuch Tibor. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, 2017. 32–57.

viszonyítva, sőt számos, korábbi szociális juttatást elvettek tőlük a gyárak államosítását követően – kedvezményes lakbér, ingyenes energiajuttatás –, az önálló érdekvédelem elvesztésével csak informális és egyéni érdekképviseleti és -érvényesítési lehetőségek maradtak. A változások átmenetiek voltak, az ötvenes években a háború előtt még kispolgári nívón élő, jól kereső szakmunkások helyzete is romlott, a kispolgári életminták követése nem volt célszerű. Ugyanakkor a hatvanas évek végétől a jobban fizetett szakmunkások között is megkezdődött a korábbi státus visszaszerzése, másrészt a beáramló „újmunkások" rendszerint alacsonyabb presztízsű munkakörökbe kerültek, s nem veszélyeztették a „munkáselit," a magasabb presztízsű munkakörökben levő szakmunkások pozícióját.

Vitathatatlan tény tehát, hogy jelentős társadalmi csoportok helyzete változott meg alapvető módon a második világháborút követő két-két és fél évtizedben. Százezres tömegek váltottak foglalkozást, lakóhelyet, életformát. De ezek a változások sohasem voltak steril jellegűek. Hiszen miközben általános volt a jövedelemtermelésre alkalmas tulajdontól való megfosztás, a magántulajdon – terjedelmének – szigorú korlátozása, eközben a korábbi tulajdonosi pozíció vagy éppen a tulajdon hiánya igen gyakran befolyásolta az egyes emberek és csoportok későbbi életútját, munkaszervezetben elfoglalt helyét, vagy éppen a korábbi – jobb – társadalmi pozícióban megszerzett kulturális tőke átörökítése révén elősegítette a személyes érvényesülést.

Ha az életmód és az életstílus felől közelítünk a folytonosság és megszakítottság kérdésköréhez, akkor látható, hogy az elemzések tanúsága szerint az életmódban, az egyes emberek, csoportok társadalmi magatartásában egyszerre érvényesült a szokások továbbélése, társadalomszervező ereje és a megváltozott politikai, gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás kényszere. Mindez azt is jelenti, hogy a mindennapokban a politikai kezdeményezésekre sokféle válaszreakció született, amelyek rendszerint átíveltek a politikai korszak- vagy kurzusváltásokon. Az ínség és a hiány gyakorlatilag társadalmi helyzettől függetlenül évtizedeken át fenntartotta a készletezés kényszerét, szokását, de hasonló jelenség figyelhető meg a „több lábon állás" stratégiájának esetében is, amit a relatíve alacsony átlagos jövedelmi szint

tett tartóssá.[22] Strukturális értelemben pedig a szegénység, gazdagság, a jövedelmi egyenlőtlenségek, az alsó és a felső társadalmi csoportok – összetételében persze változó, de – alapvetően rendszerfüggetlen újratermelődése is mutatja a folytonosság és a megszakítottság sajátos jelenlétét a 20. századi magyar társadalomban.

A társadalmi integráció, dezintegráció és reintegráció kérdésköre is felettébb izgalmas, s nem csak azért, mert igazán érdemben még nem került a társadalomtörténeti kutatások homlokterébe e korszak vonatkozásában. Itt mindenképpen érdemes végiggondolni, milyen integrációs mechanizmusok vesztették el érvényességüket a kommunista hatalomátvétel következtében. Mennyire voltak hatékonyak a kommunista politika által kialakított politikai tőkecentrikus integrációs mechanizmusok? Kialakultak-e, létezhettek-e a hatalomtól független társadalmi integrációs tényezők, folyamatok az államszocialista korszakban? Volt-e különbség a makro- és a mikroszintű társadalmi integrációban? Tényleges integrációs tényezőnek tekinthető-e a korszak politikája és ideológiája? Lehetséges-e a hatalmon kívüli társadalmi integrációs aktorokról és faktorokról beszélni? Hogyan és miért veszítették el fokozatosan társadalmi integrációs szerepüket a magyar történelmi egyházak ebben a korszakban? Mindezek olyan kérdések, amelyekre az eddigi kutatások még nem vagy csak részleges válaszokat adtak.

A társadalom tagolódását befolyásoló, alakító tényezőkről

A proletarizáció, a magántulajdontól való megfosztás folyamata – a kommunista politikusok szándékaival ellentétesen – időben elhúzódott, csak a hatvanas évek első harmadában zárult le. A magántulajdont, illetve a kistulajdonosi réteget az igen erős korlátozás ellenére ekkor sem számolták fel teljes mértékben. A hatvanas és a hetvenes években az önálló foglalkozásúak mintegy negyedmilliós csoportjának kétötöde parasztgazda, kétötöde kisiparos volt, egyötöde pedig termelő-magántulajdonnal nem rendelkező szellemi szabadfoglalkozású. Másfelől

[22] Valuch Tibor: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Budapest, Napvilág, 2013.

mire – a korabeli szóhasználattal élve – „befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása", vagyis a társadalom és a gazdaság valamennyi szférája felett teljessé vált az állami ellenőrzés, addigra az is nyilvánvalóvá vált, hogy valamilyen formában biztosítani kell a kor viszonyai között szemérmesen személyi tulajdonná átkeresztelt magántulajdon – korlátozott – vissza-, illetve megszerzésének lehetőségét, mert ennek hiányában az egész rendszer működésképtelenné válik. Ennek a felismerésnek a hallgatólagos tudomásulvétele húzódott meg a háztáji gazdaságok engedélyezése mögött éppúgy, mint az iparban és a szolgáltató szektorban folytatott második gazdaságbeli tevékenységek eltűrése, majd fokozatos legalizálása mögött. A társadalom rétegződésében, szerkezetének átalakulásában tehát a politikai tőke kizárólagossága, pontosabban meghatározó volta éppen akkor kezdett megszűnni, amikor látszólagosan kizárólagos tényezővé vált. A különböző társadalmi, gazdasági, kulturális tőkék szerepe ezt követően kezdett ismét növekedni.

A klasszikus szocialista korszakra[23] vonatkoztatva nem tűnik teljesen irreálisnak – bár erősen leegyszerűsítő jellegű – az az értelmezés sem, mely szerint a magyar társadalom rendies jellege a második világháborút követően sem szűnt meg, csak a rendiséget befolyásoló tényezők változtak meg alapvetően. A legfontosabb strukturáló tényezővé a politikai tőke, a hatalom vált. Az egyes ember társadalmi pozícióját alapvetően meghatározta, hogy mennyi politikai-hatalmi tőkével rendelkezik. Persze ekkor sokkal egyszerűbb a rendies megközelítés struktúrája, hiszen alapvetően csak két rend van: a politikusok és a politikán kívül állók rendje. Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a politikai tőke minimumának megszerzése – a párttagság – a társadalmi érvényesülés alapfeltétele volt hosszú évtizedeken keresztül. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a politikai tőkével rendelkezők a hatvanas évektől növekvő számban pótolták a korábbi kulturálistőke-hiányukat.

Ennek az átalakulásnak másik lehetséges értelmezése szerint a klasszikus szocialista rendszer a maga céljainak és működési logikájának megfelelően államosította a harmincas–negyvenes évekből ké-

23 Kornai János: Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. 1. rész: *Közgazdasági Szemle*, 42. évf. (1995) 12. sz. 1097–1115.; 2. rész: *Közgazdasági Szemle*, 43. évf. (1996) 1. sz. 1–29.

szen talált társadalmat, gazdaságot, életkörülményeket és megélhetési formákat. Az államosítás alapvetően megváltoztatta a társadalmi újratermelés meghatározó intézményeinek – állam, család, iskola, munkahely – kapcsolatát és együttműködésének a rendszerét. A családi erőforrások – üzlet, föld, tőke – államosításával a megélhetés, a társadalmi helyzet átörökítése és a mobilitás ehhez kapcsolódó formái is leértékelődtek, és többnyire átkerültek az iskolarendszerbe.

Kérdés ugyanakkor, hogy amennyiben a magántulajdont a polgári/piaci társadalom egyik alapvető rendező-szervező tényezőjének tekintjük, akkor leírható-e úgy az 1945 utáni társadalmi rétegződés folyamata, mint a tulajdontól való megfosztás és a magántulajdon visszaszerzéséért folytatott „küzdelem"? Másként fogalmazva, a magántulajdon fokozódó térhódítása az 1960-as évek közepétől menynyiben járult hozzá a szocialista korszak társadalmi viszonyainak átrendeződéséhez?

Az új viszonyokhoz történő alkalmazkodás, a túlélési stratégiák kialakításának lényeges eleme az állami mellett a kvázipiaci struktúrák felépítése és működtetése, az állami jövedelemelosztástól való lassú függetlenedés, a vagyoni-jövedelmi egyenlőtlenségek fokozatos újratermelődése és a presztízsviszonyok folyamatos átértékelődése. A polgári mentalitás, értékrend és kultúra megmaradó töredékei viszszaszorultak a magánszféra keretei közé, a jövedelemszerzés különböző módjainak kialakításában, a családi gazdálkodásban azonban ennek elemei, ha korlátozottan is, de érvényesül(het)tek.

Nyilvánvalóan többfajta társadalmi szokás- és szocializációs rendszer élt egymás mellett, illetve rétegződött egymásra az ötvenes és a hatvanas években. Ha például az iparban foglalkoztatott munkásokat nézzük, bizonyára erőteljes hatást gyakoroltak környezetükre azok, akik tradicionális, többgenerációs munkáscsaládból származtak, s a munkát egyfajta önértéknek tekintették, és sajátos alkotó folyamatként élték meg saját mindennapi tevékenységüket. A kispolgári értékeket és életmódmintákat követő „szakikkal" szemben egészen mást képviseltek az iparba kényszerített új munkások, és megint más szemléletet a fiatal generációkból belépő, képzett fiatal szakmunkások, akiknek a szocializációja már döntően a szocialista rendszer hétköznapjainak gyakorlatához kötődött.

Szintén fontos társadalmi viszonyokat, tagoltságot befolyásoló tényező volt a fogyasztásban való részvétel lehetősége, szándéka és mértéke is. Erre már Losonczi Ágnes 1970-es évek eleji, békési életmódkutatása[24] is felhívta a figyelmet. A fogyasztás ugyanis nemcsak a rendelkezésre álló jövedelem mértékét mutatta meg, hanem az életstíluscsoportokat, az életcélokat és az életstratégiákat is, amelyek egyaránt formálták az egyéni és közösségi/csoportos társadalmi mozgásokat, a felhalmozás képességét vagy az arra való képtelenséget, az újravagyonosodás mértékét.

A társadalom térbelisége
Értelmezhető-e önmagában a vidék társadalma?

A társadalom térbelisége és ennek dimenziói – többek között a területi egyenlőtlenségek – az államszocialista korszak társadalma kapcsán csak viszonylag ritkán kerültek elő a kérdéssel foglalkozó történeti irodalomban,[25] miközben a városi, vidéki kisvárosi, falusi és tanyai léthelyzetek, társadalmi helyzetek közötti különbségek, esélyegyenlőtlenségek nyilvánvalóak voltak, ahogyan erre a hetvenes–nyolcvanas évek szociológiai irodalma is felhívta a figyelmet.

A lakóhely a szülők társadalmi helyzetétől függetlenül is befolyásolta a továbbtanulási esélyeket, a községekben élők többnyire hátrányos, a városokban, különösen a fővárosban élők pedig előnyösebb helyzetben voltak, vagyis a társadalmi egyenlőtlenségek fennmaradásához és újratermelődéséhez a települések urbanizáltságának a különbségei is jelentősen hozzájárultak.

A vidék és a vidéki társadalom kapcsán is számos kérdés merül fel. Mitől vidék a vidék? Attól, hogy nem (fő)városi? Valóban ennyire mereven el lehet választani a nagyváros és a – valójában korántsem

24 Losonczi Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest, Gondolat, 1977.

25 *Magyarország történeti földrajza*. I–II. kötet. Szerk. Beluszky Pál. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2005/2008.; Uő: *Magyarország településföldrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2004.

differenciálatlan – vidék társadalmát? A kettő között nem létezett semmiféle interakció? Ha valóban így volt, akkor hová tesszük a társadalom mindennapi rutinjában a napi, heti és a tartós ingázókat, akik éppen vidékről jártak a fővárosba? S a kérdések sora még hoszszan folytatható.

Az is kérdéses, hogy van-e értelme önmagában vidéki társadalomról gondolkodni anélkül, hogy pontosítanánk a vidékiség, vidéki társadalom koncepcióját és fogalmát – mihez képest vidék, miben mutat sajátosságokat, eltéréseket; csak azért vidék, mert nem fővárosi(?) –, miközben a fővárosnak egészen vidékies peremkerületei is voltak szép számmal ekkoriban. Szóval lehet-e, érdemes-e önmagában vidéki társadalomról beszélni – ami már az 1960-as években sem volt semmilyen értelemben homogén –, vagy célszerűbb volna falusi társadalomról, falvakban élőkről, esetleg mezővárosias hagyományú kisvárosias környezetben élőkről, rurális társadalomról beszélni, gondolkodni?

Érdekes, miért is nem esik szó az újabban keletkező vidékcentrikus társadalmi megközelítésekben[26] arról, hogy az agrárium szerepe mindenféle értelemben mérséklődött a falvakban, mezőgazdasági jellegű kisvárosokban, miközben meglehetősen nagyarányú foglalkozásváltás is lezajlott? Valóban csak a rendszer által alkalmazott politikai erőszak formálta a falvakban és a mezővárosias településeken élő agrártársadalmat? Miként értelmezhető az elparasztiatlanítás/elparaszttalanodás (Kovách Imre) fogalma és folyamata? Paraszti, falusi vagy vidéki/rurális társadalom az, amivé a történeti parasztság átalakult? Lehet-e marginalizálódásról, részleges vagy (elő)gettósodásról beszélni a késői Kádár-korban, államszocializmusban? (Ormánság, Ózd-Hétes) Vajon voltak-e valódi kitörési lehetőségek a szocializmusban a társadalom ilyen mélységeiből? A városba költözés, a falusi lakosság „beterelése" mennyiben segített ezen? Milyen hátrányai voltak ennek a cseppet sem organikus modernizációnak?

26 Lásd többek között Ö. Kovács József, Csikós Gábor, Horváth Gergely Krisztián munkáit és az általuk szerkesztett tanulmányköteteket.

Társadalomszerkezet, tagoltság és társadalmi miliő

Az eddigiekben is próbáltam felhívni a figyelmet arra, hogy a társadalmi szerkezet többdimenziós fogalom, és az államszocializmus korszakában a rétegződési tényezők összetettsége lehetetlenné teszi, hogy bármiféle értelemben egységesnek tekinthető makrotársadalmi rétegekről/osztályokról beszéljünk, gondolkodjunk. Hiszen nyilvánvalóan más társadalmi csoportot alkottak azok a szakmunkások, akik harmadik-negyedik generációs munkáscsaládból származtak, mint a kollektivizálás után segéd- és betanított munkássá váló egykori parasztok, vagy azok, akik elsőgenerációs segédmunkás családban születtek és átörökítették a szülői generáció szakképzetlen munkáspozícióját. Nyilvánvalóan nem ugyanaz volt a társadalmi réteghelyzete a földmunkásból, agrárproletárból lett szövetkezeti parasztnak, mint az egykori gazdaelitből származónak. Egészen más volt a társadalmi helyzete a szabad vagy kötött pályás, képzett értelmiséginek, mint az ügyviteli alkalmazottnak vagy a vállalati titkárnőnek, holott mindanynyian a szellemi foglalkozásúak közé soroltattak be.

Ha végig vagy újra akarjuk gondolni a szóban forgó korszak társadalmi változásait, akkor elkerülhetetlenül fel kell vetni néhány alapvető fontosságú kérdést. Az első, hogy közvetlenül és tartósan az államtól függött-e a társadalmi pozíciók jelentős része? Másodszor, a klasszikus tényezőkre (iskolázottság, szakképzettség, foglalkozás, jövedelem) épülő értelmezés mellett nem reálisabb-e egy olyan rétegződési megközelítés, ami a fogyasztási javak rendelkezésre álló mennyiségét és a hatalmat, a hatalomhoz való viszonyt is figyelembe veszi? Harmadszor, értelmezhető-e egyfajta megkésett ipari társadalomként az államszocializmus/szovjet típusú rendszer magyar társadalma? Szintén izgalmas kérdés az is, mi volt a szerepe a különböző tőkefajtáknak (a politikai tőkének, a pénztőkének, a kulturális tőkének és a szociális tőkének) és konvertálhatóak voltak-e ezek? Végül, de nem utolsósorban, lehet-e, érdemes-e megpróbálni az életesélyeknek mint megközelítési/értelmezési szempontnak az alkalmazását az államszocialista korszak magyar társadalmi tagoltságának vizsgálata, leírása során? Az egyes életszakaszok adott társadalmi pozíciója nyilván számos

vonatkozásban meghatározza az egyes emberek életesélyeit. Ebben az értelmezésben az életesélyek annak a valószínűségét jelentik, hogy az egyén élete folyamán milyen jövedelemhez jut, milyen iskolai végzettséget szerez, illetve gyermekei milyen iskolai végzettséget fognak szerezni. Érdemes elgondolkodni a társadalmi pozíció által meghatározható életesélyeken abból a szempontból is, hogy ezt miként befolyásolták a kapcsolatok, a kapcsolat mint társadalmi tőke az államszocialista korszakban.

A hatvanas évektől a fogyasztás a társadalmi reprezentáció, a mástól és másoktól való megkülönböztetés és elhatárolódás, másképpen fogalmazva a „társadalmi verseny" egyik legfontosabb terévé és eszközévé vált, és a rendszerváltást követően is az maradt. Az adatok, folyamatok értelmezése azt is mutatja, hogy a 20. század második felében a magyar társadalomban is kialakult egy meglehetősen felemás „megbecsüléskultúra", ami elismerte „az ügyes embert", tisztelte és egyúttal kétségbe is vonta az egyéni teljesítményeket, a(z újra)vagyonosodást, a gazdasági alkalmazkodókészséget és az ennek révén elért sikereket.

Ugyancsak fontos szempontok ehhez az informalitás és/vagy a formalitás elutasításának társadalmi tagoltságot befolyásoló szerepe, a hatalom kijátszása, a munka világának változatlansága és változása, az alsó és a felső társadalom helye és szerepe az államszocializmusban. Hiszen mind a mélyszegénységben élők száma és aránya, mind a jövedelmi/vagyoni elit száma és aránya nagyobb a köztudatban/történeti kánonban jelen levőnél. Az erőszakos társadalmi mobilizáció lezárulásával a korszak második felére a nehéz életkörülmények egyre nagyobb arányban váltak örökletessé, s így a társadalom 1970-es évek végére mobilitási szempontból (újra) megmerevedett. Kétségtelenül megfigyelhető a politikai indíttatású mobilizáció megszűnése és a társadalmi mobilitás záródása a hetvenes években.[27]

Ha valamiféle struktúrakép felvázolására lehetne/kellene kísérletet tenni, akkor Ulrich Beck *Túl a renden és az osztályon* című tanul-

[27] Örkény Antal: A társadalmi mobilitás történeti perspektívái. *Valóság*, 32. évf. (1989) 4. sz. 20–33.

mányától[28] inspirálva azt próbálom végiggondolni, miként lehetne egy osztály- és rétegkategóriákat meghaladni képes, történetileg, a történeti időben érvényes társadalmi szerkezet képét felvázolni. Beck mellett ebben a Hradil által megfogalmazott társadalmi miliő fogalomra[29] támaszkodnék, ami szerint az egyes emberek és csoportok társadalmi helyzetét az életmód, az életkörülmények, a kultúra és az értékek határozzák meg. A modern/posztmodern társadalmakban ezek sokkal inkább befolyásolják az egyes emberek viselkedését, attitűdjeit, egyebek között politikai preferenciáit, mint a hagyományos osztály- és rétegkategóriák. Persze nagy kérdés, mennyiben tekinthető modernnek vagy posztmodernnek az államszocializmus magyar társadalma?

Egy ilyen lehetséges struktúrát alkotó csoportok/miliők[30] első megközelítésben a következők lehetnek:

a) Iskolázatlan vagy töredékes iskolázottságú, szakképzetlen, rendszertelen jövedelemmel, nyugdíjjal nem vagy igen alacsony nyugdíjjal, rossz lakáskörülményekkel rendelkező vagy lakással nem rendelkező, tartósan a létminimum alatti szinteken élő, a mindennapi létfenntartásért küzdő, fogyasztásra képtelen falusi és városi mélyszegények/nyomorban élők.
b) Alacsony iskolázottságú, többnyire szakképzetlen, félig képzett vagy részben szakképzett, alacsony jövedelmű és/vagy minimális nyugdíjjal rendelkező, átlag alatti lakáskörülményekkel rendelkező, létminimum környékén, nehézkesen élő falusi és városi szegények.
c) Átlagos iskolázottságú, többnyire szakképzett, a napi létfenntartást biztosító jövedelemmel bíró keresőkből és átlagos nyugdíjjal rendelkező, de átlag alatt fogyasztó, stabil lakás-

28 Beck, Ulrich: Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In: *A társadalmi rétegződés komponensei.* Szerk. Angelusz Róbert. Budapest, Új Mandátum, 1999. 418–468.

29 Hradil, Stefan: Régi fogalmak és új struktúrák. Miliő-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években. [1992] In: *Társadalmi rétegződés.* Szerk. Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. Budapest, Aula, 1995. 347–387.

30 Ennek első megfogalmazási kísérletét lásd Valuch T.: *Magyar hétköznapok,* i. m.

helyzettel rendelkező, de felhalmozásra/érdemi megtakarításra képtelenek rétege.

d) Iskolázott, részben már felsőfokú végzettséggel is rendelkező, szakképzett, fizikai és szellemi foglalkozású, átlagos jövedelmű, részben többes jövedelemmel, átlag feletti nyugdíjjal, jó lakáskörülményekkel rendelkező és fogyasztású, minimális megtakarításra is képesek csoportja.
e) Iskolázott, magasan képzett, gyakran közép- és felsővezetői pozícióban levő, átlag feletti lakáskörülményekkel, jövedelemmel és fogyasztói aktivitással jellemezhető, jelentős felhalmozásra/megtakarításra is képes jómódúak rétege.
f) Többnyire felsőfokú végzettségű és/vagy vezető – a nyolcvanas évektől már gyakran tulajdonosi – pozícióban levő, kimagasló jövedelmű, luxusfogyasztásra, jelentős felhalmozásra és megtakarításra is képes, az átlagos szintet sokszorosan meghaladó lakásviszonyok és életkörülmények között élő elit miliőben élők.

Ez a lehetséges csoportosítás számos ponton keresztbemetszi a hagyományos, iskolázottsági, képzettségi, foglalkozási viszonyok vagy a végzett munka jellege alapján kialakított társadalmirétegződés-felfogásokat. Hiszen az egyes jövedelmi-fogyasztói kategóriákban igen gyakran különböző képzettségű, iskolázottságú, foglalkozású társadalmi csoportok tagjai voltak jelen. Mindez mutatja annak a változásnak az összetettségét is, ami némileg egyedivé tette a magyar társadalom változásait, átalakulását más kelet-közép-európai országokhoz képest a 20. század második felében, az államszocializmus időszakában.

Szilágyi Zsolt

Egy szemléletmód fontosságáról: a „társadalom térbeliségéről”

Valuch Tibor kísérletet tett arra, hogy tematikusan áttekintse, bemutassa az 1945 és 1989 közötti társadalmi változások értelmzési lehetőségeit. Az utóbbival kapcsolatban inkább csak arra vállalkozott, hogy rámutasson arra: történészként nem tehetjük meg, hogy a történések utólagos értelmezésekor egytényezős modellekben-sémákban gondolkodjunk. Ha mégis megtesszük, el kell fogadnunk, hogy megközelítésünk csak *egyetlen* a lehetséges látószögek közül. Bármennyire is kényelmes letisztult, egyszerűbben befogadható olvasatokat kínálnunk, nem vitás, hogy az értelmezések tárgya az egykori történések idejében sokféle eredők függvényeként formálódott. Hogy ebből mit lel fel, és azok közül mit emel be a történész, az jól ismert nehézség; nem taglalom tovább. Ezzel együtt hangsúlyozni kívánom, könnyű megfeledkezni – talán pontosabb, ha úgy fogalmazok –, könnyebb háttérbe szorítani egyes lehetséges okokkal szemben más okokat.

Hasonló a helyzet azzal is, ha a társadalmi folyamatokat (csakúgy, mint a gazdaságiakat) egy-egy politikai korszak határai közé sűrítjük. Ez ma már aligha tartható eljárás. Lényegében ez az igény mutatkozik meg közvetve a politikatörténeti kánonnal szemben, amikor aldiszciplínánként eltérő periodizációkat alakítanak ki és hoznak forgalomba. Hiszen a gazdasági és társadalmi folyamatok legtöbbször nem a politikai transzformációkkal esnek egybe. E változások nem függetlenek a politikától, mégis többnyire más hatások alakítják azokat: a társadalmak átalakulásának megértése ti. lehetetlen anélkül, hogy magát a társadalmat – mint struktúrát – ne (hosszú) folyamatként értelmezzük.

Az elmondottak alapján és annak tudatában, hogy ezúttal magam is pusztán *egy* lehetséges látószöget emelek ki, úgy vélem, a *társadalom térbelisége*, ahogyan ezt a kérdéskört tanulmányában Valuch Tibor nevezte, talán kevésbé kutatott kontextusa az 1945 utáni „magyar társadalom" múltjának. És itt most nem a város–vidék megosztottságra, és nem is a nyilvánvaló földrajzi differenciákra, vagy a mentális térképekben megragadható tértapasztalatokra gondolok, hanem ezekre együtt mindre, s ezek kölcsönhatásaira, összefüggéseire. Napjainkban is előfordul még, hogy a gazdaság- vagy társadalomtörténeti szakmunkákban a térbeliség legtöbbször pusztán protokolláris rész. Olyasvalami, amiről illik értekezni legtöbbször a bevezető részekben, ám ezt követően mintha egyféle „amnézia" borulna a történészek gondolatvitelére, mintha nem tudnának mit kezdeni az addig tett térbeliséggel kapcsolatos megállapításokkal, hiszen azok nem hasznosulnak, nem épülnek be a narratíva egészébe. Ez a bizonyos mértékű involváltsághiány utalja a társadalmi térbeliség kérdését is másodvonalba még ma is, aminek persze egyéb okai is vannak.

Jelentős elmozdulás figyelhető meg azonban erről a holtpontról az elmúlt években. Jó példa erre, igaz más korszakkal kapcsolatban, amikor a most készülő Horthy-kori kézikönyv egyik szerkesztői megbeszélésén a fejezettémák kapcsán Gyáni Gábor amellett érvelt, hogy szükség lesz egy, a társadalom területi egyenlőtlenségeit bemutató olyan részre, amelyre a későbbi fejezetek többé-kevésbé ráépülhetnek. Ez a szemléletmód előnyös lehetne mind a Rákosi, mind a Kádár nevével fémjelzett időszakban (és nem korszakban) lejátszódó társadalmi-gazdasági változások összetettebb megértéséhez. Ugyanis e szemléletmód nagyban hozzájárult az elmúlt években ahhoz, hogy például a két világháború között zajló változások értelmezésekor 1920-at ne kizárólagos origónak tekintsük, hiszen a struktúrák, ideértve a társadalom bonyolult szövetét is, 1920 előttről származnak. Egyértelmű ma már, hogy a trianoni Magyarország perifériái nem az új államhatárok kialakítása következtében formálódtak, hanem azok már a századfordulón készen voltak. Mint ahogyan 1920 esetében, úgy bizonyára 1945/1948/1956 vonatkozásában is segíthet a területi egyenlőtlenségek vizsgálata lebontani, átértelmezni a megmerevedett korszakhatárokat. Úgy vélem, Valuch Tibor a kontinuitás kérdésköre alatt, egyebek mellett, ezt a törekvést is értette.

Az elmondottakat a továbbiakban egy összetett példán keresztül igyekszem árnyalni.

A területi egyenlőtlenségi vizsgálatok egy *minőségében* más jellegű tudás megalapozását teszik lehetővé azáltal, hogy elsősorban a kvantitatív, de a kvalitatív forrásokat is (az utóbbiakat proxy változók formájában) nominális, például települési vagy egyéni szinten dolgozzák fel. A több millió rekordból felépülő adatbázisok olyan folyamatok felismerését segítik elő a történészek számára, amelyek korábban többnyire rejtve maradtak előttük. Olyan társadalmi rétegek, csoportok változásai kutathatók a segítségükkel, amelyekre az eltérő forrásadottságok miatt eddig csak kevés figyelem fordulhatott. Különféle mozgásformák válnak követhetővé empirikusan, mint a földrajzi vagy a társadalmi mobilitás, s az ezeken belüli sajátos dinamikák. A térinformatikai rendszerek (GIS) alkalmazásával, a hatalmas adattömegek vizualizálásával pedig a területi differenciák válnak lokalizálhatóvá és elemezhetővé megbízható formában. Az elmúlt években például bizonyítást nyert az említett módszerek révén, hogy az Alföld a 19. század második felében gazdaságilag egy olyan dinamikusan fejlődő régió volt, ahol számos tényező – többek között az éghajlat vagy más strukturális elem, például a sajátos településhálózat – játszott meghatározó szerepet. Új megvilágításba kerültek a tanyák: kiderült, hogy azok a területek bizonyultak fejlettebbnek a 20. század elejére, ahol korábban elpusztult a középkori faluállomány, és amelynek a helyét ekkorra már a mezővárosok és a tanyák foglalták el. Bár a 19. század folyamán lezajlott a gazdaságszerkezeti váltás az Alföldön, mégis egy újabb szerkezetváltás vált volna szükségessé. Erre azonban már nem kerülhetett sor, főleg a nagy háború miatt, de elmaradt a két világháború között is. Mindez nemcsak gazdasági problémákat, hanem társadalmi feszültségeket is eredményezett. Ezt az elmaradt alföldi gazdaságszerkezet-váltást fedte el lényegében Trianon. S éppen ezeknek a feszültségeknek egy jelentős része értelmeződött tévesen Trianon következményeként.

Kutatásaim alapján jelenleg úgy látom, hogy ezek a struktúrák – mint a lassan változó alföldi gazdaságszerkezet – alapvető szerepet játszhattak a kiélezett földkérdés újrafogalmazásában 1945-ben. Ez talán segíthet más megvilágításba helyezni az „erőszaknarratívát" is, amely ily módon nemcsak a politikai hatalom felől értelmeződhet,

hanem a röviden vázolt folyamatok felől is, hisz ez a narratíva ebbe a kontextusba is beilleszthető. Amíg a tanyák az alföldi modernizáció egyik meghatározó elemei voltak a 19. században, addig a gazdaságszerkezet-váltás hiányában a 20. század elejére már az elmaradottság, a szegénység egyik szimbólumává váltak. Ez más megvilágításba helyezi például Erdei Ferenc tanyákkal kapcsolatos pálfordulását, és bizonyos értelemben azokat a sérelmeket és indulatokat is, amelyek a téeszesítés során emelkedtek a felszínre.

A történetírásunk érezhetően elhanyagolta ezeknek a különböző korszakokon és időszakokon átívelő struktúráknak a feltárását, kontextualizálását. Tehát azoknak a térbeli mintázatoknak a vizsgálatát mellőzte hosszú ideig, amelyek mint lenyomatok maradtak hátra a szerkezetek után. Ezért is olyan fontos a területi egyenlőtlenségek kvantitatív módszerekkel történő feltárása, hiszen általuk immáron nem az a cél, hogy a jól ismert földrajzi differenciákat újra és újra megfogalmazzuk, hanem hogy egy komplex összefüggésrendszerben – ahol a gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatok mellett más diszciplínák, társ- vagy aldiszciplínák perspektívái is érvényesülnek – egy minden korábbinál összetettebb értelmezés formálódhasson ki. Ahol a megmagyarázás helyett a megértésre kerülhet a hangsúly.

Ö. Kovács József

Hiányaink

A magyar kommunista diktatúra, a rendi államszocializmus és a színlelt szocializmus társadalomtörténeti nézőpontjai[1]

Történeti valóság és tapasztalattörténet

1. A tudományos kutatás és múltábrázolás többségi hagyománya szerint arra törekszünk, hogy a történeti valóságot jól megfogalmazott kérdések és módszertani tudatosság, valamint különböző források feltárása és elemzése alapján életszerűen bemutassuk. Ha a társadalomban jelen lévő csoportok súlyának megfelelő szempontokat követve nem vagyunk képesek megnevezni, leírni a történelem- és társadalomformáló tényezők kortársi összefüggéseit és hatását, akkor nem végeztük el a munkánkat. A jelenkortörténet ingoványos területén fokozottan kell figyelnünk arra, hogy szövegeink a társadalom tagjaival történtekről és a társadalom tagjainak szóljanak.[2] Társadalom alatt

---

1 A három analitikus kifejezés tartalmi kifejtésére itt nincs lehetőségem. Szabó Márton rendi „szocializmus" tézisét bővítettem. Lásd: Szabó Márton: A rendi „szocializmusról". In: *Előadások a polgárosodásról I. Rendiség és polgárosodás.* Szerk. Tóth András. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1991. 27–36. Egy korábbi értelmezésre lásd Ö. Kovács József: A színlelt szocializmusról. In: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Szerk. Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla. Budapest, Századvég, 2009. 483–491.

2 A jelenkortörténet-írás hazai és külföldi módszertani kérdéseivel foglalkozva korábban is így láttam ezt: Ö. Kovács József: Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkortörténeti kutatások az NDK-ról. *Korall,* 5. évf. (2004) 15–16. sz. 248–273.; A tapasztalattörténet fontosságára lásd a következő könyvfejezetet: Közelítések. A jelenkortörténet-írás elméleti és módszertani problémái. In: Ö. Kovács József: *A*

emberi együttélési formákat, kiemelten is kommunikációs kapcsolatokat értek, amelyeknek része a gazdaság és a politika szférája is.[3]

2. Elöljáróban még a következő, tíz évvel korábbi értelmezésemet is fel kell itt idéznem. A társadalom konstituálódásának kérdését illetően az emberi együttélési formák a diktatúrában a következő tényezők összjátékaként alakultak.[4] Az első a diktatórikus, bolsevik típusú társadalmi konstrukció, amely az állami erőszak része. Azokat az intézkedéseket és folyamatokat foglalja magában, amelyek a gazdaságban (például a meghatározó termelőeszközök magántulajdonának kiiktatása, a központi irányítás), a politikában és a kultúrában hivatalosan egy társadalmi utópia megvalósítására irányultak. Második helyen az említett társadalomalkotó tényezők a hagyományos struktúrák megtartó erői lennének, amelyek például a családi kapcsolatokban, a nemek szerinti munkamegosztásban, a perifériákon, a zárványtársadalmakban mutatkoztak meg, amelyek egyben – mint társadalmi korlátok – a politikai hatalom számára a legnagyobb kihívást is jelentették. A harmadik tényezőhöz az iparosodást, az erőltetett iparosítást, a technikai és technológiai változásokat lehet sorolni, amelyek sokak számára az ún. tudományos szocializmus szükségszerűségi doktrínája szerint minden erőszakos beavatkozást és következményt elfogadhatóvá tettek. Végül a negyedik tényező az lenne, amit a történetkutató rendszerint csak érzékeltetni tud, megragadni azonban sokszor alig. Ehhez tartoznak a társadalmi cselekvések azon célszerű és nem tervezett struktúrái és folyamatai, és az azokkal összefüggő döntések, alkalmazkodó ellenállások, kollaborációk, tapasztalatok és mentalitások, amelyek a „társa-

paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Budapest, Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2012.

3 Bangó Jenő: *Szociológiai alapfogalmak pedagógus hallgatók számára.* Szeged, Belvedere Meridionale, 2012.

4 Ö. Kovács J.: *A paraszti társadalom felszámolása,* i. m. 50–51. Alapvető az értelmezéshez: Fulbrook, Mary: *Anatomy of a dictatorship: Inside the GDR 1949–1989.* Oxford, Oxford University Press, 1995.; *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR.* Hrsg. Bessel, Richard – Jessen, Ralph. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.

dalmi autonómia" bizonyos formáit képezték a diktatúrában. Ha egy történetkutatói nyelvre akarnánk mindezt lefordítani, akkor ez esetben a mindennapok története vagy a tapasztalattörténet vizsgálatai által föltárható jelenségekről és gyakorlatról van szó. A színlelt szocializmus azon „társadalmi kapcsolatai" ezek, amelyek révén az emberek a pártbürokrácia kisebb-nagyobb kudarcait kihasználva, a hiányok életvilágaiban, a hétköznapokban kijátszották/kijátszottuk a hivatalos rendszert (például cserekereskedelem, üzemek, téeszek, brigádélet).

3. Az analitikus fogalmakat illetően továbbra is igazoltnak látom a következőket. Egy elméleti célú megközelítés szerint a társadalomtörténeti eseménynek három kritériumnak kell megfelelnie. Először is, a kortársak számára megrázónak és meglepetésszerűnek kell lennie, ami lényegében minden korábbi elképzelést felülmúl. Másodszor, ez a tapasztalat kollektív természetű, nagy társadalmi tömböt érint, s annak ellenére képez egy közös kulturális mintát, hogy az embereknek természetes módon különbözők a jövőbeli elvárásaik. Harmadrészt, az ilyen értelemben vett eseménynek – a puszta történéshez képest – struktúraváltoztató, hosszú távú következményei vannak, amelyeket a kortársak is egyértelműen érzékelnek.[5] Ezek alapján például a második világháború önmagában egy társadalomtörténeti esemény, valamint továbbá: a holokauszt, 1945, a kényszermigrációk, a kényszerkollektivizálás, 1956, a rendszerváltozás/rendszerváltás.

4. Az előbbiekkel szerves összefüggésben kifejtettem korábban is a társadalmiasítástézist, amely a társadalom tagjainak a politikai diktatúrán belüli sajátos részvételére utal.[6]

A történeti források vétójoga

Tézisszerű hozzászólásomban a fő előadás alapján először azokat a pontokat említem meg, amelyek tapasztalattörténeti nézőpontból fontosak.

---

5 Ö. Kovács J.: *A paraszti társadalom felszámolása,* i. m. 22–23.

6 Uo. 15.

5. Ennek alapján egyetértek a modernizációs folyamatok nagy társadalmi árát középpontba állító elemzésekkel. Továbbá, természetesen a magatartásmintáknak létezik egy öröklődő formája. A Valuch Tibor által látszólagos semlegességgel mondottak szerint is kifejezhetjük a történteket: valóban vitathatatlan tény, hogy jelentős társadalmi csoportok helyzete változott meg 1945 után. Hasonlóképpen fontos kérdés az egyházak integrációs szerepének térvesztése, valamint a proletarizáció, a magántulajdontól való megfosztás történetei, továbbá mindaz, amit Losonczi Ágnes békési életmódkutatását illetően hallottunk.

6. A politika szférájáról éppen a kommunista projektben, a rendies értékpreferenciákat továbbörökítő diktatúra, a továbbiakban rendi államszocializmus történeti értelmezésében hangsúlyosan beszélni kell. A több évszázados előzményekre utalva, a közelítésmódban, az értelmezésben fontosnak tartom, hogy a diktatúra által még inkább szétzilált résztársadalmakról, sok esetben zárványtársadalmakról beszéljünk.

7. Az egész világon, ahol a kommunista pártok jutottak hatalomra, ott az ismert módon alakították ki a hasonló gazdasági intézményeket.[7] Ha például az 1960–1970-es évek MSZMP KB jegyzőkönyveibe betekintünk, világosan látszanak a radikális társadalomátalakítás előzményei, okai és következményei, amelyeket a nyugati szakirodalomban is munkaerő-átcsoportosításként fogalmaztak meg.[8] A politikai mobilizáció szerinti szómágiában ezt nevezték például szövetkezetesítésnek. A kommunista program és gyakorlat a saját céljai között is megnevezett emberi együttélési formákat radikálisan széttörte, mégsem gondolom,

[7] Harrison, Mark: Communism and Economic Modernization. In: *The Oxford Handbook of the History of Communism*. Ed. Smith, Stephen A. Oxford, Oxford University Press, 2014. 387.

[8] Staatz, John M. – Eicher, Carl K.: Agricultural Development Ideas in Historical Perspective. In: *International Agricultural Development*. Eds. Eicher, Carl K. – Staatz, John M. (Third Edition) Baltimore and London, Johns Hopkins University Press, 1998. 9–10.; Ö. Kovács József: Termelési tapasztalattörténetek a szocialista projekt kísérleteiről. Az „új gazdasági mechanizmus" vidéktörténeti olvasatai. Kézirat, 2021.

hogy a politikai diktatúra terrorja ellenére a társadalom úgymond „kihalt” volna. Első ránézésre ez a közelítés a totalitarizmuselméletek elutasítását sejteti. Nem gondolom így, sőt azokat nagyon fontosnak tartom akár a hagyományos társadalomtörténet szempontjából is, jóllehet egy politikai társadalomtörténet mellett érvelek, ami a legjobb eszköz a diktatúra anatómiájának megértéséhez: az állam- és erőszakszervezetet egy adott társadalmi közegben kezdetben radikális kisebbség(ek) irányították. Ezek a szférák elválaszthatatlanok egymástól egy életszerű, korabeli kontextusrendszerben. A „kisebbségek” kifejezést használom, akik ugyanakkor változó – központi, megyei, járási, városi, falusi – színtereken, módosuló összetételben és hatékonysággal, többes identitással működtek.[9]

8. A főelőadás más értelmezésben, de érinti az előbbieket. Ezekkel összefüggésben említem meg, hogy a Majtényi György által felvázolt, a totalitarizmusról szóló értelmezésben benne van a politikai hatalom és a társadalom tagjai közötti kölcsönhatás, másrészt érveit sajátosan erősíti meg a neves kortárs, Václav Havel megállapítása. Ő az 1968 utáni Csehszlovákia társadalmát „poszttotalitáriusnak” nevezte, ami azonban nem volt új korszak, hanem inkább a totalitarizmus más formában történő folytatása. Lucian Boia romániai helyzetelemzése hasonló következtetésre jutott.[10]

9. Valuch Tibor szalmabábu-érvelésével szemben maradjunk az 1945 és 1965 közötti időszakot illető szöveghűségnél. A nevetést, a könnyeket, a dalolást nem lehet kisajátítani; a publikációimban nem található egytényezős magyarázat, sokkal inkább tanulságos az azokban kifejtett, a fenti bevezetőben tárgyalt társadalomtörténeti esemény és társadalmiasításfogalom jelentéstartalma. Ahogy láthattuk, a diktatúrán belüli emberi együttélési formákat 2011–2012-ben is komplexen

9 Ö. Kovács J.: *A paraszti társadalom felszámolása,* i. m. 50–51.

10 Delsol, Chantal: A világ gyűlölete. Totalitarizmusok és posztmodern. Budapest, Typotex, 2020. 149, 158.; Boia, Lucian: *A román kommunizmus különös története (és szerencsétlen következményei).* Cluj-Napoca, Koinónia, 2017. 11, 92–110, 172–177.

mutattam be.[11] A fenti társadalomszervező tényezők (tehát nem egy) alapján látom értelmezhetőnek a belső gyarmatosítást, a „szocializmus alapjainak lerakásáig" nyíltan, majd később más formában érvényesített paraszt- és vidékellenes állami politikát is. Ha már az állami erőszak kérdése ilyen módon felvetődött: az 1960-as évek utáni időszak történései, az előzőkhöz hasonlóan joggal beilleszthetők az intézményes és strukturális erőszak történeti antropológiai modelljébe.[12] Itt utalok Losonczi Ágnes zalai elemzésére, vagy például a vidéktörténeti témacsoportunk *Az árnyékos oldalon* című kötetére.[13]

A negligálás kultúrájáról

10. A főelőadásban vajon miért nem esett szó az emberi együttélési formákat radikálisan befolyásoló 1945. évi új megszállás társadalmi következményeiről, így például a kényszermigrációról, a kényszermunkatáborokba hurcoltakról, amelyek a koncentrációs haláltáborokból visszatérő magyar zsidóság egy részét is sújtották, a svábok kitelepítéséről, majd a civil társadalom sorsát megpecsételő állami erőszakról? Az utóbbit illetően hangsúlyozni kell, hogy a civil társadalmat először a holokauszt rendítette meg. A főelőadásban említett dezintegrációs, integrációs kérdések 1970–1980-as évekbeli összefüggései az előbbiek nélkül nehezen értelmezhetők. Különösen fontos megemlíteni az 1945. évi földindulást, amely például a volt nemesi birtokok tulajdonosait kiiktató, igazolás nélkül máig földreformnak mondott földelkobzások, földosztások rövid és hosszú távú (az agrártörténeten messze túlnyú-

---

11 Ö. Kovács J.: *A paraszti társadalom felszámolása,* i. m. 50–51. Alapvető az értelmezéshez: Fulbrook, M.: *Anatomy of a dictatorship,* i. m.; *Die Grenzen der Diktatur,* i. m.

12 Galtung, Johan: Gewalt. In: *Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie.* Hrsg. Wulf, Christoph. Basel, Beltz, 1997. 913–919.

13 Losonczi Ágnes: *Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegít és gyógyít...* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.; *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években.* Szerk. Horváth Gergely Krisztián – Csikós Gábor. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020.

ló) következményeit laboratóriumi körülmények között érzékelteti.[14] Hasonlóképpen fontos hangsúlyozni a társadalom átforgatásának, identitástörésének részét képező tanyaellenes programot és a kitelepítéseket, amelyek a gazdaelitet és a maradék polgárságot is alapvetően érintették. Itt ismételten Losonczi Ágnes egy további kiváló elemzésére, a *Sorsfordító történelem* című könyvére hivatkozhatunk.[15] Ezt az erőltetett iparosítás több mellékága, így a Germuska Pál által tényszerűen feltárt „szocialista városok" településpolitikájához[16] is szervesen kötődő diszkriminatív településsorvasztás (lásd például Vági Gábor írásait[17]), az 1985/1986-ban hivatalosan is elismert, úgymond gazdaságilag hátrányos helyzetű területek, a falvak demográfiai és anyagi alapjainak hiányait fokozó folyamatok elemzései tehetik életszerűvé. Így érthetjük meg, hogy az egyenlőség nevében milyen új/megújított rendi alávetettségek keletkeztek. Például Zsille Zoltán, Kemény István, Beluszky Pál, Enyedi György, Miklóssy Endre, Kovács Teréz vagy részben az ezekre is támaszkodó Valuch Tibor 2001. évi művére tudnék itt utalni.[18]

11. Az említett konszolidáció kérdését árnyalnám. Egyrészt az az eladósodással, a tudatos eladósítással összefüggésben is politikai értelemben inkább használható, de társadalmi összefüggéseiben más hatásokra is rá kell mutatni. Például arra, hogy a konszolidáció valójában „fentről" a diktatúra racionalizálását, illetve „alulról" az alávetettség racionalizálását jelentette. Továbbá ez az uralmi helyzet konkrétan is magával hozta a nagyrészt sikeresen titokban tartott társadalmi eladósodást és önkizsákmányolást, valamint azok devianciákban mérhető következményeit.

14 *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* Szerk. Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017.

15 Losonczi Ágnes: *Sorsba fordult történelem.* Budapest, Holnap, 2005.

16 Germuska Pál: *Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok.* Budapest, 1956-os Intézet, 2004.

17 Vági Gábor: *Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás – társadalmi egyenlőtlenségek.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

18 Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, Osiris, 2001.

12. Ha már ragaszkodunk a politikai szereplők nevéhez kötött korszakoláshoz, akkor sokban igazolható, hogy a Rákosi-korszak 1962-ig tartott, másrészt a Kádár-korszakhoz kapcsolt, előbb említett kölcsönös racionalizálás nem jelentette a diktatúra megszűnését, hanem sokkal inkább azt, hogy más módszerekhez folyamodtak.[19] Másrészt a társadalom tagjai, a túlélők és itthon maradtak is bőségesen megtanulták a néha tiltás, néha tűrés, néha támogatás határait. A „téeszellenes izgatásnak", az 1960-as évekbeli egyházi pereknek, majd például az 1970-es években a téeszvezetők elleni pereknek nyilvánvaló társadalomtörténeti, társadalomformáló jelentősége van, ha a társadalomról mint kommunikációról, mint miliőről gondolkodunk.

13. Társadalomtörténeti szempontból rendkívül fontos, hogy az 1970–1980-as években folyó devianciakutatások nagyfokú elidegenedéssel, érték- és normazavarral magyarázták a kiugróan rossz alkoholizmus-, öngyilkosság- és neurózisadatokat Magyarországon. Id. Juhász Pál, Andorka Rudolf, Losonczi Ágnes és mások kutatásai különösen a falvak lakóiban jelölték ki azt a társadalmi csoportot, akik körében a legnagyobb megterheléssel járt a „szocialista átalakulás". Az ún. társadalmi beilleszkedési zavarok kutatásának egyik első helyzetjelentése is kimutatta, hogy az öngyilkosok és alkoholisták aránya a mezőgazdasági munkások és a „szövetkezeti parasztság" körében volt a legmagasabb. A kortárs szociográfiák töredékes közlései mellett az újabb kutatások már az egyéni életutakban is azonosították a vidék átalakítását kísérő töréspontokat. A hetvenes években végzett időmérleg-kutatások eredményei szerint a mezőgazdaságból élőknek az átlagnál napi két órával volt több a kötött idejük: ennyivel dolgoztak többet a háztájiban, s maradt ennyivel kevesebb szabadidejük.[20]

19 *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról.* Szerk. Galambos István – Horváth Gergely Krisztián. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019.

20 Juhász Pál: A neurosis morbiditásának alakulása egy magyar faluban, lakói gazdasági megerősödésének és az urbanizáció kezdetének fázisában (1960–1971). *Ideggyógyászati Szemle,* 26. évf. (1973) 1. sz. 14–26.; Losonczi Ágnes: *Ártó-védő társadalom,* i. m.; Pataki Ferenc – Andorka Rudolf: *A társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon, I. Helyzetelemzés és javaslatok.* Budapest, Társadalom-

Meg kell jegyezni, hogy az egyéni és a társadalmi önkizsákmányolás nem volt jellemzője a hagyományos paraszti értékrendnek.

14. Ahogy Horváth Gergely Krisztián több évszázadot átfogó elemzéséből is tudhatjuk, a jobbágyparaszti világból átöröklődött vidék- és parasztellenességnek, a vidéki tereket csak kiaknázható erőforrásnak tekintő állami beavatkozásnak az egyik jellemzője, hogy lényegében nem vesz tudomást a helyi-regionális nézőpontokról.[21] A jelenkortörténeti kutatás egy része folytatja ezt a hagyományt, amikor a kommunista iparosítási politikáról és az erőforrás-elosztási rendszerről szóló elemzéseket negligálja, a „tervgazdálkodáshoz" kapcsolódó, az egyházi társadalmat is alapvetően sújtó kényszerkollektivizálást és (össz)társadalmi változásokat, lényegében a szükségszerűség nézőpontjából kiindulva, ma is rendszerint a „sikeres" szóval illetik.[22] A „szocialista bekerítés" terrorja révén az 1958. évi 1 millió 635 ezer családi gazdaságból 1962-re 145 ezer maradt. A hozzátartozókkal együtt az össznépesség közel felét alkotó társadalmi tömböt számolták fel.

---

tudományi Koordinációs Bizottság, 1984.; Andorka Rudolf: A magyarországi és finnországi hosszú távú társadalmi fejlődés a társadalmi jelzőszámok idősorai alapján. *Szociológiai Szemle,* 1. évf. (1991) 1. sz. 35–58.; Balogh Balázs: Egy férfigeneráció sorsa Tápon a téeszesítéstől napjainkig. In: *Ethno-lore XXVI. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve.* Szerk. Berta Péter. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2009. 289–326.; Horváth Gergely Krisztián: „Kétségbeesésemben írtam". Kuláküldözés – kollektivizálás – elvándorlás a Kádár-korszak szociográfiáiban. In: *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról,* i. m. 183–219.

21 Horváth Gergely Krisztián: Örökségünk és adósságaink. A rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon. *Ethnographia,* 126. évf. (2015) 3. sz. 417–433.; Uő: A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. Kortárs szempontok egy évtized értékeléséhez. In: *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években,* i. m. 13–53.

22 Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Budapest, Napvilág, 2001.; Uő: Az Új Gazdasági Mechanizmus elfeledett sikertörténete: a termelőszövetkezeti szektor. *Betekintő,* 12. évf. (2018) 2. sz. 1–11.; Uő: Új megközelítés a szocialista mezőgazdaság történetéhez. In: *Tertium datur. Írások Krausz Tamás 70. születésnapjára.* (Ruszisztikai könyvek XLIV.) Szerk. Juhász József – Szvák Gyula. Budapest, Russica Pannonicana, 2018. 203–213.

15. A nagy vagyonokat illetően az összefüggéseket a rendies értékpreferenciákat továbbörökítő diktatúra, a rendi államszocializmus, a színlelt szocializmus, a rendszercsőd, a rendszerváltozás/rendszerváltás történéseiben, a „mindennapi kárpótlás", az oroszlántársaságok működési mintázata alapján értelmezném, itt is szem előtt tartva a hogyan kérdést. Aki tudta, az vitte. Ahogyan ezt Erdélyben a falusi társadalomban megfogalmazták, a „levetkőztetés" után jött a „mindennapi kárpótlás".[23] Ugyanakkor a döntéshozói körben a nómenklatúra jelentős része oroszlántársaságként működött. Továbbá valóban kialakult egy jelentős réteg, amelynek tagjai kvázi kapitalista keretek között gyarapodhattak. Mindezek a jelenségek a politikai diktatúrában, az államinak nevezett státuszfüggőségben értelmezhetők. A vagyonkérdéssel kapcsolatban általában is fontosnak gondolom a történeti összehasonlításban értelmezhető, hogyan kérdésre adandó választ.

16. Társadalomtörténeti értelemben is a kijelentésekhez, véleményekhez tartozik az, hogy az új rezsim csak 1947–1948-tól alkalmazott erőszakos eszközöket. Lábjegyzetekkel igazolható módon, levéltári kutatásaink során a vidéktörténeti kutatócsoportunk tagjai a társadalmi gyakorlatot kutatják. Ezek szerint az új rezsim alapjait 1945-ben láthatjuk.[24] Ha mérlegre tesszük és azt mondjuk, hogy az elmúlt tíz év (a tanulmányokat most kihagyva) tucatnyi vidéktörténeti kötetének furcsa negligálása, egyes írásos megnyilatkozások szakszerűséget nélkülöző, például szerkesztőségi akciói azért tanulságosak egy későbbi historiográfiai elemzés számára, mert laboratóriumi körülmények között ábrázolják a magyarországi jelenkortörténet sajátosságait, elhúzódó válságát. Különösen igazolva láthatjuk ezt, ha például Jacob Burckhardt és Johann Gustav Droysen 19. századi, vagy Marc Bloch száz évvel későbbi módszertani figyelmeztetéseit vesszük alapul. Ennek egyik okát abban látom, hogy nem olvassuk, vagy felületesen olvassuk egymás írásait, hivatkozásaink pedig végképp szelektíven igazodók. Esetünkben arról is szó van, hogy több

[23] Gagyi József: *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom.* Csíkszereda, Pro-Print, 2018.

[24] *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben,* i. m.

mint hetven év után, köteteinkben tömeges kortársi tapasztalatokat megjelenítően más beszédmódban tártunk fel és elemeztünk, elemzünk forrásokat. Közben a rendi államszocializmusnak megfelelő kódolt nyelv még ma is akarva-akaratlanul befolyásolja a publikációkat, amelyek sokszor nem vagy alig épültek levéltári kutatásokra. A „sikeres tabusítások" feloldása után kell majd helyreállnia a jelenkortörténeti szakmai rendnek is.

17. A klasszikus történetkutatói normáknak megfelelve, a vidéktörténet szempontjából továbbra is a történeti források vétójogára támaszkodhatunk.[25] Az információk keletkezési helyének és idejének értelmezése alapján több nézőpontból kiinduló, és legfőképpen a tömeges kortársi tapasztalatot tükröző, társadalom- és történelemformáló tényezőket szakszerűen fel kell tárni. Nem kell nekünk utat törni, hiszen a főelőadásban említett „vidéki" út már megvolt/megvan a kortársi és jelenkori gondolkodási horizonton, csak erősen tabusított formában. Levéltárosként is kérdezem, hogyan lehetséges az, hogy az ún. szocialista modernizáció társadalmi árát, valamint az iparszerű mezőgazdaság környezeti árát és kárát figyelmen kívül hagyó ún. magyar agrárcsodáról szóló, 2020-as angol nyelvű kötetben a társadalomtörténeti események közé tartozó kényszerkollektivizálás legjellemzőbb része a szómágia szerint az lett volna, amikor a dacos parasztok forró vízzel akarták leönteni az agitátorokat.[26] Ez hamis státusátfordításon alapuló súlyos torzítás. Így még jobban ért-

---

25 Módszertani kérdéseire lásd Koselleck, Reinhart: Standortbindung und Zeitlichkeit. Ein Beitrag zur historiographischen Erschließung der geschichtlichen Welt. In: *Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft.* Hrsg. Koselleck, Reinhart – Mommsen, Wolfgang J. – Rüsen, Jörn. München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1977. 17–46.

26 Varga, Zsuzsanna: *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country.* (The Harvard Cold War Studies Book Series) Lanham, Lexington Books, 2021. 135.; Bővebben minderről: Csikós Gábor – Ö. Kovács József: Elbeszélés és történeti magyarázat. „Magyar agrárcsoda" és a források vétójoga. *Archivnet,* 21. évf. (2021) 4–5. sz. https://www.archivnet.hu/elbeszeles-es-torteneti-magyarazat-magyar-agrarcsoda-es-a-forrasok-vetojoga – utolsó letöltés: 2022. január 20.